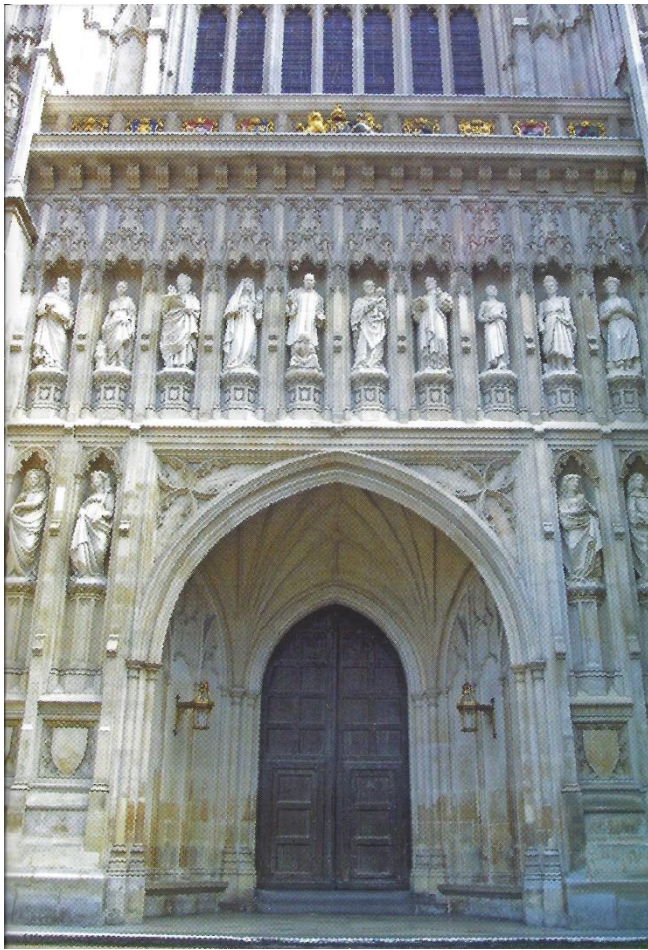

GEDENKPLAATSEN AAN BONHOEFFER ALS MARTELAAR

Door Kick Bras

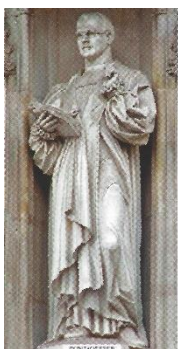
Inleiding

Een blijvende wond in de geschiedenis van Europa is de dood van miljoenen onschuldige mensen door de terreur van het nazibewind in Duitsland. Tegen deze terreur gingen mensen in het verzet en werden gearresteerd. Velen van hen werden martelaren omwille van hun geloof, hun politieke overtuiging of hun inzet voor humaniteit en gerechtigheid. Eén van deze mensen, wiens executie op 9 april 2020 vijfenzeventig jaar geleden was, is de theoloog/predikant Dietrich Bonhoeffer. In deze bijdrage onderzoeken wij welke plaats het herdenken van deze martelaar in de Evangelische Kirche van Duitsland (EKD) heeft gekregen, en welke gedenktekens hiertoe zijn opgericht. Als wij dit in een bredere context plaatsen, rijst de vraag welke betekenis de gedachtenis van martelaren heeft in de EKD en in hoeverre deze gedachtenis echt een confrontatie is met het eigen schuldige verleden. Wordt de wonde aangeraakt of toch liever vermeden?

De westelijke ingang van Westminster Abbey in Londen

Als men staat voor de westelijke ingang van Westminster Abbey ziet men boven de poort een rij beelden van 'modern martyrs'. Deze is in 1998 aangebracht. De beeldhouwer Tim Crawley vervaardigde deze beelden van tien martelaren van de twintigste eeuw, onder wie we, naast Martin Luther King en bisschop Romero, ook Dietrich Bonhoeffer herkennen. Evenals de meeste anderen, is hij gekleed in een romeinse toga, in overeenstemming met andere sculpturen op het West Front, die blijkbaar moet verwijzen naar de vroegchristelijke martelaren uit de tijd van het Romeinse Rijk.

Sculptuur van Bonhoeffer gemaakt door Tim Crawley boven de ingang van Westminster Abbey

De kerk van Engeland kent een traditie waarin heiligen, onder wie ook martelaren, worden herdacht in de liturgie. Aan belangrijke heiligen kan een bijzondere viering worden gewijd op hun sterfdag, voor minder belangrijke heiligen is er de mogelijkheid om rond hun sterfdag in een gebed hun leven en getuigenis te gedenken.¹ De kerk wil met deze rij moderne martelaren duidelijk maken dat de twintigste eeuw een eeuw was van christelijk martelaarschap. Nooit eerder in de geschiedenis was het aantal christenen dat omgebracht werd om hun christelijk getuigenis zo groot.² Dat Bonhoeffer een plaats kreeg bij de ingang van de kerk waar vele koningen en koninginnen van Engeland begraven liggen en de Engelse vorsten gekroond worden en die daarom gezien kan worden als het centrale heiligdom van het Britse Gemenebest is bijzonder en roept de vraag op of de Duitse kerk hem ook een dergelijke eer bewezen heeft.

Gedenken of verdringen?

Op 19 juni 1932 preekt de 26-jarige Dietrich Bonhoeffer in de Kaiser-Wilhelm-Gedächtnis-Kirche. Hij spreekt dan over een Russische film, waarin een kerkgebouw omgedoopt is tot gemeenschapsruimte. In de Duitse kerken maakte men zich ernstig zorgen over de vervolging van christenen na de Russische revolutie en een boek over martelaren in de Baltische staten na de verovering door Rusland beleefde vele herdrukken. Bonhoeffer zegt in zijn preek:

... dan moeten we ons er niet over verwonderen, als ook voor onze kerk weer tijden zullen komen, waarin martelaarsbloed vereist wordt. Maar dit bloed, als we ook werkelijk nog de moed en de eer en de trouw hebben om het te vergieten, zal niet zo onschuldig en stralend zijn als dat van de eerste getuigen (DBW 11, 446).

In de Bondsrepubliek Duitsland werd weliswaar eer betoond aan de samenzweerders van de aanslag op Hitler op 20 juli 1944. Er werd in 1953 een monument voor hen opgericht in Berlijn, waar regelmatig een herdenking plaatsvindt.³ Maar het duurde lang, voordat er een brede bezinning in de Duitse bevolking plaatsvond over de gruwelen die onder het nazibewind, daarbij gesteund door een groot deel van de Duitse bevolking, hadden plaatsgevonden.⁴ Ondanks de Processen van Neurenberg, waarin veel details over de misdaden van het regime in de openbaarheid kwamen, bleef de Duitse publieke opinie relatief onberoerd. In de jaren die volgden verdrongen de inspanningen om de ernstige economische noden te overwinnen en de spanningen van de koude oorlog de

¹ Voor de visie op de gedachtenis van heiligen en de wijze waarop deze vorm kan krijgen in de Anglicaanse kerken zie *The Commemoration of Saints and Heroes of the Faith in the Anglican Communion. The Report of a Commission appointed by the Archbishop of Canterbury*. Londen 1957.

² Zie de brochure die de kerk uitgaf onder de titel *Christian Martyrs of the Twentieth Century. Ten statues on the West Front of Westminster Abbey*. Londen 2014².

³ Zie Helmut Scharf, *Kleine Kunstgeschichte des Deutschen Denkmals*. Darmstadt 1984, 327.

⁴ Zie hiervoor Martin Vogt (herausg.), *Deutsche Geschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Frankfurt 2006³.

belangstelling voor een diepgaande confrontatie met het naziverleden.⁵ Eberhard Bethge wijst erop in een toespraak in 1970, dat Bonhoeffer ondanks het feit dat hij over de hele wereld wordt gelezen, in Duitsland nog steeds omstreden is. 'Zoals de Duitsers nog steeds niet de misdaden van de nazi's hebben laten doordringen, zo is Bonhoeffer's inzet voor de samenzwering nog steeds niet theologisch en kerkelijk verwerkt en voelt men zich ongemakkelijk bij liefde voor het vaderland en de medemens die zich uit in landsverraad.'⁶ Pas na de sociale omwentelingen van eind jaren zestig en het vertonen van de Amerikaanse tv-serie Holocaust (1978) ontstond er onder de jongere generatie belangstelling voor de vraag: wat hebben mijn ouders in die jaren gedaan? Dit werd gestimuleerd door de zogenaamde *Vaterliteratur*, romans waarin jonge mensen worstelen met het verleden van hun vader (en moeder) en door de zo genoemde *Historikerstreit*, een intensief in de media gevoerde discussie tussen historici over het naziverleden van Duitsland.⁷ Wel waren er al eerder van overheidswege initiatieven genomen om tot *Wiedergutmachung* en verzoening te komen met vertegenwoordigers van de joodse gemeenschap en met Israël. Een heel belangrijke plek voor de nagedachtenis van de slachtoffers van de nazi's werd het voormalige concentratiekamp Dachau waar zowel een rooms-katholieke kapel, een protestantse kerk en een Israëliische gedenkplaats werden geplaatst en in 1968 het internationale 'Mahnmal' werd opgericht.⁸ Terwijl het religieuze element hier zeer pregnant aanwezig is, ontbreekt dit in de monumenten van de DDR volkomen. In de DDR werden veel monumenten opgericht ter nagedachtenis van hen die in de tweede oorlog gevallen waren. Maar leidend daarbij was de officiële ideologie. Deze schreef voor dat de monumenten eer gaven aan de slachtoffers van het fascisme en aan de strijd tegen het fascisme. De communistische overheid beweerde dat alle voormalige nazi's naar West-Duitsland uitgeweken waren en dat er daarom geen noodzaak was om eventuele medeplichtigheid van de Oost-Duitse bevolking aan de misdaden van 1933-1945 te onderzoeken. Zo werd het voormalige concentratiekamp Buchenwald tot 'Nationale Mahn- und Gedenkstätte' uitgeroepen en werd er een groot monument opgericht om het verzet van de gevangenen, onder wie enkele prominente communisten, te eren, die zichzelf bij het naderen van de geallieerde troepen bevrijdden.⁹ Er was in Buchenwald geen ruimte voor het stichten van gedenkplaatsen of het oprichten van monumenten voor oorlogsslachtoffers uit kerkelijke kring. Na de val van de muur en de hereniging van Duitsland werden er in Buchenwald gedenkplaatsen opgericht voor slachtoffers

⁵ Martin Vogt (herausg), *Deutsche Geschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Frankfurt 2006³, 782, 783.

⁶ Eberhard Bethge, *Am gegebenen Ort. Aufsätze und Reden*. München 1979, 30.

⁷ Martin Vogt (herausg), *Deutsche Geschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Frankfurt 2006³, 906, 907. Uitvoeriger hierover Caroline Wiedmer, *The Claims of Memory. Representations of the Holocaust in Contemporary Germany and France*. Ithaca and London 1999, 97-86.

⁸ Helmut Scharf, *Kleine Kunstgeschichte des Deutschen Denkmals*. Darmstadt 1984, 333.

⁹ Helmut Scharf, *Kleine Kunstgeschichte des Deutschen Denkmals*. Darmstadt 1984, 335. Zie ook John Czaplicka, Monumental Revisions of History in Twentieth-Century Germany in: Donald Martin Reynolds (ed), *"Remove Not The Ancient Landmark". Public Monuments and Moral Values* Amsterdam 1996, 141-160.

onder de joden en zigeuners¹⁰ en zo werd het ook mogelijk dat er een plaquette werd geplaatst met daarop de naam van Dietrich Bonhoeffer.

De gedachtenis van martelaren in de EKD

Heeft de kerk wel het recht om bijzondere aandacht te vragen voor christelijke martelaren tegenover het gigantische aantal vermoorde Joden, Sinti, Roma en homoseksuelen in de concentratiekampen? Eberhard Bethge heeft deze vraag al in 1968 opgeroepen en gesteld dat de gedachtenis van de martelaren alleen zinvol is in relatie tot dit onnoembare lijden. En ook alleen voor zover hun offer mede met het oog op de massavernietiging van de Joden gebracht werd.¹¹ Maar ook kan men zich de vraag stellen of een kerk, die zich in meerderheid met meer of minder enthousiasme liet gelijkschakelen aan de ideologie en praktijk van het nationaalsocialisme het gedenken van martelaren niet gaat misbruiken als alibi voor het eigen falen. Blijkbaar heeft de Evangelische Kerk in Duitsland (EKD) dit onder ogen gezien. Deze kerk publiceerde een bundel met korte biografieën van 499 Duitse protestantse martelaren uit de twintigste eeuw, voorafgegaan door twaalf essays.¹² Bisschop dr. Wolfgang Huber, de toenmalige voorzitter van de EKD schrijft in het Voorwoord dat de herinnering aan deze geloofsgetuigen zowel dankbaarheid als schaamte opwekt. Dankbaarheid dat er mensen waren die aan hun geloof vasthielden, ook toen ze vrezen moesten voor het ergste. En schaamte, omdat de kerk als instituut die moed vaak niet bezat en soms zelfs hun getuigenis verduisterde.

Terwijl het gedenken van de martelaren in de rooms-katholieke kerk alle eeuwen van belang geweest is, is dit voor de protestantse kerken in Europa pas weer in de twintigste eeuw actueel geworden. De vele martelaren uit de protestantse, rooms-katholieke en Russisch-orthodoxe kerken hebben het tot een oecumenische opgave gemaakt om hen te gedenken, aldus Huber. Maar deze lotsverbondenheid is nog veel ruimer. Onder de nationaalsocialistische dictatuur zijn ook vele communisten, humanisten en socialisten tot martelaar gemaakt. Als er dan aandacht wordt gevraagd voor protestantse martelaren, geschiedt dat wel tegen de achtergrond van een over alle kerkgrenzen en levensbeschouwingen heengaande verbondenheid met het lot van allen die omwille van hun inzet voor gerechtigheid en hun verzet tegen onderdrukking en onrecht gedood zijn. Dit laat onverlet dat de EKD vanuit haar eigen geloofsvisie die protestantse Duitsers wil gedenken en eren die dit lot ondergingen vanwege hun trouw aan Christus en de weg van Gods Rijk. En men gaat dan uit van de volgende definitie: 'Martelaren kunnen zij genoemd worden die omwille van hun christelijke geloofsgetuigenis, hun kerkelijke

¹⁰ John Czaplicka, Monumental Revisions of History in Twentieth-Century Germany in: Donald Martin Reynolds (ed), *"Remove Not The Ancient Landmark". Public Monuments and Moral Values* Amsterdam 1996, 160.

¹¹ Eberhard Bethge sprak op een oecumenische bijeenkomst op 30 maart 1968 over 'Modernes Märtyrertum'. Zie Eberhard Bethge, *Ohnmacht und Mündigkeit*. München 1969, 135-151.

¹² Harald Schultze, Andreas Kurschat (herausg), *"Ihr Ende Schaut An..." Evangelische Märtyrer des 20. Jahrhunderts*. Leipzig 2006.

functie of hun christelijk gemotiveerde verzet tegen politiek onrecht gedood zijn ... Martelaren kunnen ook zij genoemd worden die door hun gevangenschap of foltering zo beschadigd werden, dat zij in rechtstreeks verband met deze maatregelen gestorven zijn.¹³ Het gaat niet om heiligen. De EKD kent niet de traditie om bepaalde gelovigen heilig te verklaren. Ook worden martelaren niet aangeroepen omwille van hun voorspraak, omdat volgens evangelische overtuiging Christus de enige middelaar en voorspreker is. Wolf-Dieter Hauschild geeft dan in deze bundel een exposé over een evangelische visie op martelaarschap.¹⁴ Hij baseert zich daarbij allereerst op de Bijbel, en vervolgens op protestantse belijdenisgeschriften. Wat de Bijbel aangaat, ziet hij grote continuïteit tussen de evangeliën en de martelaar geschriften uit de tweede en derde eeuw. Daarin wordt Jezus Christus voor ogen gesteld als het oer model van de martelaar en worden de leerlingen opgeroepen om van hem te getuigen ook al zal dit door de vijandschap van tegenstanders ertoe leiden dat zij, net als hun Heer, het kruis op zich moeten nemen (zie onder andere Mattheüs 10). De eerste betekenis van “martyrion” is “getuigenis” is en dit woord kreeg pas in de context van de vervolgingen de betekenis die het vandaag heeft. In het boek Handelingen van de Apostelen wordt Stefanus dan ook “martyr” genoemd in de betekenis van bloedgetuige. Ook de apostel Paulus typeert het apostelschap als een martelaarschap in navolging van Jezus, terwijl in de eerste brief van Petrus en in de Openbaring van Johannes ook ‘gewone’ gelovigen die te lijden hebben onder vervolging “martelaren” (letterlijk “getuigen”) worden genoemd. Hun getuigenis bestaat vooral in hun christelijke levensstijl en in hun trouw aan de gemeente van Christus. Hauschild concludeert daaruit dat niet alleen mensen die omwille van hun geloofsgetuigenis gedood werden, maar ook zij die vanwege hun kerklidmaatschap of hun religieuze, politieke of maatschappelijke non-conformisme werden gedood martelaren zijn. De Bijbelse lijn wordt doorgetrokken in de volgende eeuwen. In het Martyrium van Polykarpus wordt deze getypeerd als trouw getuige van Christus die om zijn belijdenis een christen te zijn de vuurdood ondergaat. Polykarpus’ lot wordt beschreven in nauwe parallellie met de passie van Christus. Hij wordt daardoor getekend als een echte navolger van Christus. En zo geldt dit ook voor andere martelaren, die alleen om het feit dat zij christen waren gedood werden en die door de christenheid geëerd werden door op hun sterfdag een gedachtenisviering te houden met het doel om God te eren en de gelovigen te bemoedigen en aan te vuren tot trouw getuigenis. In de *martyria* wordt daarbij duidelijk onderscheid gemaakt tussen de aanbidding van Christus en de liefdevolle gedachtenis van de martelaren. Wat de reformatorische belijdenisgeschriften betreft spreekt Hauschild er allereerst zijn verbazing over uit dat daarin niet expliciet over martelaren gesproken wordt, terwijl dit in de begintijd van de Reformatie toch een bijzonder actueel gegeven was. In de *Confessio Augustana* artikel 21 wordt wel over de heiligen gesproken (onder wie

¹³ Harald Schultze, Evangelische Märtyrer im Ökumenischen Kontext, in: Harald Schultze, Andreas Kurschat (herausg.), *„Ihr Ende Schaut An...“ Evangelische Märtyrer des 20. Jahrhunderts*. Leipzig 2006, 28, 29.

¹⁴ Wolf-Dieter Hauschild, Märtyrer und Märtyrerinnen nach evangelischem Verständnis in: Harald Schultze, Andreas Kurschat (herausg.), *„Ihr Ende Schaut An...“ Evangelische Märtyrer des 20. Jahrhunderts*. Leipzig 2006, 49-69.

natuurlijk vele vroegchristelijke martelaren). Zij zijn voorbeelden van geloof dat de mens rechtvaardigt maar ook van goede werken en hun gedachtenis is van waarde. In de praktijk van de Lutherse kerk betekende dit dat hun namen genoemd werden in de kerkdiensten, zeker op de gedenkdagen van de heiligen, al werd de lijst met heiligen wel ingeperkt. Ook mochten de heiligenbeelden in de kerkgebouwen blijven staan. Maar een echte cultus van de heiligen, waarbij zij ook worden aangeroepen om hulp en bijstand, wijst de Confessie af. Dit laatste aspect wordt ook in andere protestantse belijdenisgeschriften benadrukt. Luther legt er de nadruk op dat alle gelovigen geroepen zijn Christus na te volgen en het daarbij behorende lijden op zich te nemen. Het martelaarschap wordt zo een kenmerk van alle gelovigen. Ook Calvijn neemt dit standpunt in. Daarbij brengt hij nog een belangrijk aspect naar voren naar aanleiding van Jezus' zaligspreeking van hen die omwille van de gerechtigheid vervolgd worden. Hauschild concludeert: 'Martelaren zijn volgens Calvijn niet alleen de woord-getuigen van het geloof in Christus, maar ook de daad-getuigen van Gods gerechtigheid.'¹⁵ Hij spreekt van democratisering van het begrip martelaar bij Luther en Calvijn, terwijl beiden tegelijk de waarde blijven inzien van de gedachtenis van hen die als martelaren hun leven gaven in bijzondere tijden van vervolging.

Welke aanknopingspunten zijn er voor een hernieuwing van de gedachtenis van martelaren in de EKD? Veel kerken dragen nog steeds de namen van martelaren en er zijn ook kerken genoemd naar martelaren van de twintigste eeuw. De EKD heeft ook een namenboek vrijgegeven, met daarin namen van bloedgetuigen uit de twintigste eeuw. Maar dit heeft nog niet geleid tot concrete vormen van liturgisch gedenken op een vastgestelde gedenkdag.¹⁶ Wel spelen in catechese en vormingswerk de levens van bijzondere christenen, ook van moderne martelaren, een rol van betekenis. Ook de gedachtenisplaatsen bij concentratiekampen en executieplaatsen trekken veel aandacht. Soms worden er gedachtenisbijeenkomsten gehouden. Vaak worden ze bezocht door groepen uit scholen. In kerken zijn ook wel gedenkplaten aangebracht met de namen van martelaren. Ook zijn er in concentratiekampen of bij kerken voor de bekendste martelaren gedenkplaten of sculpturen geplaatst. De dialoog tussen de EKD en de rooms-katholieke kerk in Duitsland heeft geleid tot een document met de titel

¹⁵ Wolf-Dieter Hauschild, *Märtyrer und Märtyrerinnen nach evangelischem Verständnis* in: Harald Schultze, Andreas Kurschat (herausg.), *"Ihr Ende Schaut An..." Evangelische Märtyrer des 20. Jahrhunderts*. Leipzig 2006, 67. Eberhard Bethge sprak op de genoemde oecumenische bijeenkomst over een verruiming van het martelaarsbegrip. De martelaren van de twintigste eeuw hebben hun geloof in Christus vaak uitgedrukt in het verdedigen van het bedreigde 'Humanum'. Ze hebben zich ervoor ingezet dat mensen de hun geroofde waardigheid en hun menselijk leven terugkregen. Dat roept wel de vraag op, hoe ruim men het begrip martelaar moet definiëren. Zo noemt hij het voorbeeld van de lutherse bisschop Meiser die weigert deel te nemen aan de gedachtenisvieringen voor Bonhoeffer in Flossenbürg omdat deze volgens hem geen christelijke maar politieke martelaar is. Zie Eberhard Bethge, *Ohnmacht und Mündigkeit*. München 1969, 144, 145.

¹⁶ Zie Harald Schultze, *Das Gedenken evangelischer Gemeinden an die Märtyrer des 20. Jahrhunderts*, in: Harald Schultze, Andreas Kurschat (herausg.), *"Ihr Ende Schaut An..." Evangelische Märtyrer des 20. Jahrhunderts*. Leipzig 2006, 71-81. Eberhard Bethge uitte op 30 maart 1968 zijn teleurstelling over het uitblijven van een gedenkboek en een gedenkdag en verklaarde dit uit het protestantse diep gewortelde wantrouwen tegen mensenverering en de angst voor het wettische gebruik van voorbeeldfiguren. Zie Eberhard Bethge, *Ohnmacht und Mündigkeit*. München 1969, 136.

“Communio sanctorum. Die Kirche als Gemeinschaft der Heiligen”.¹⁷ Daarin worden zowel de ‘gewone’ gelovigen heilig genoemd als diegenen die hun christen-zijn op voorbeeldige wijze tot in de dood geleefd hebben. Dat wil niet zeggen dat deze ‘bijzondere’ heiligen volmaakte mensen waren, maar dat God op bijzondere wijze zijn genade in hun leven tot gelding heeft gebracht. Dit laatste is bijvoorbeeld heel concreet van belang bij de beoordeling van velen die betrokken waren bij de aanslag op Hitler van 20 juli 1944. Zij waren vaak langere tijd op belangrijke posten in het naziregime werkzaam en medeverantwoordelijk voor velerlei onrecht dat dit regime pleegde. Het is vaak ook hun schuldgevoel hierover dat hen dreef om mee te werken aan de samenzwering.¹⁸ Ook bij Bonhoeffer speelde dit schuldgevoel een rol van betekenis. In zijn *Ethik* heeft hij een poging gedaan een schuldbelijdenis namens de kerk te formuleren waaruit blijkt hoezeer hij zelf ook aan dit falen van de kerk geleden heeft en zichzelf daarvan ook deel heeft gevoeld.¹⁹ Hij zag zijn deelname aan een samenzwering om Hitler te doden en daarna een putsch te plegen waarbij ongetwijfeld nog meer doden zouden vallen als een onvermijdelijke schuld, die voortkwam uit de verantwoordelijke keuze die in die tijd genomen moest worden.²⁰ Ook in zijn gedichten heeft hij dit schuldgevoel uitgesproken, zoals in “Nächtliche Stimmen”²¹, “Der Tod des Mose”²² en “Jona”.²³ Bethge heeft het feit, dat de ‘moderne martelaren’ zich solidariseerden met de schuld van hun kerk en van hun volk zelfs een opvallend punt van verschil genoemd met de vroegchristelijke martelaren. ‘Daarmee is een nieuw type christelijke martelaar in onze tijd naar voren gekomen. Het gaat niet meer om een heilig heroïsche, maar om een schuldbeladen getuige voor het humanum; een type dat zich niet ver van de wereld houdt in voorbeeldige zuiverheid, maar het bij hen uithoudt met verantwoordelijken of verlorenen die in de hoop en boosheid van deze wereld verward zijn.’ Deze solidarisering maakte hen ook bescheiden in het luidkeels verkondigen van hun geloof.

24

¹⁷ Bilaterale Arbeitsgruppe der Deutschen Bischofskonferenz und der Kirchenleitung der Vereinigten Evangelisch-Lutherischen Kirche Deutschlands, *Communio Sanctorum. Die Kirche als Gemeinschaft der Heiligen*, Paderborn/Frankfurt a. M 2003.

¹⁸ Zie Christoph Strohm, Die Bedeutung von Kirche, Religion und christlichem Glauben im Umkreis der Attentäter des 20. Juli 1944 in: Harald Schultze, Andreas Kurschat (herausg), *„Ihr Ende Schaut An...“ Evangelische Märtyrer des 20. Jahrhunderts*. Leipzig 2006, 97-114, vooral 108-110.

¹⁹ *Dietrich Bonhoeffer Werke* (DBW) 6, Sonderausgabe. Gütersloh 2015, 125-136. Bethge ging in een lezing, gehouden in 1978, uitvoerig in op ‘Schuld bei Dietrich Bonhoeffer’ waarin hij ook deze schuldbelijdenis uit B’s *Ethik* behandelde. Zie Eberhard Bethge, *Am gegebenen Ort. Aufsätze und Reden*. München 1979, 83-99.

²⁰ Bethge vertelt dat tijdens een gesprek ten huize van Bonhoeffers zwager Hans von Dohnanyi, die ook in het verzet zat, deze de vraag stelde: ‘Dietrich, hoe zit dat met de tekst in het Nieuwe Testament: “wie het zwaard opneemt, zal door het zwaard omkomen?”’. Wij hebben nu toch het zwaard in de hand genomen?’ Bonhoeffer antwoordde: ‘Ja zeker, dat woord geldt, en het geldt ook voor ons! Maar vandaag hebben we nu juist mensen nodig die dit woord voor zich gelden laten!’ Zie Eberhard Bethge, *Am gegebenen Ort. Aufsätze und Reden*. München 1979, 94, 95.

²¹ *Dietrich Bonhoeffer Werke* (DBW) 8, Sonderausgabe. Gütersloh 2015, 520-522.

²² *Dietrich Bonhoeffer Werke* (DBW) 8, Sonderausgabe. Gütersloh 2015, 590-598.

²³ *Dietrich Bonhoeffer Werke* (DBW) 8, Sonderausgabe. Gütersloh 2015, 606.

²⁴ Eberhard Bethge, *Ohnmacht und Mündigkeit*. München 1969, 148, 149. Zie ook de preek die hij hield op 20 juli (!) 1974 met het thema ‘Masse der Märtyrer’ in Eberhard Bethge, *Am gegebenen Ort. Aufsätze und Reden*. München 1979, 260-264.

Een kleine geschiedenis van Duitse gedenkplaatsen voor protestantse martelaren uit de jaren 1933-1945²⁵

De synode van de Bekennende Kirche eerde op een bijeenkomst eind juli 1945 vier theologen en juristen die in dienst stonden van de Bekennende Kirche en die door de nazi's omgebracht waren. Een van hen was Dietrich Bonhoeffer. De Broederraad van de EKD publiceerde in januari 1948 een voorlopige lijst van tien personen, onder wie Bonhoeffer, allen predikanten en medewerkers van de Bekennende Kirche. Toch was de plaats van Bonhoeffer op deze lijst omstreden, omdat volgens sommigen zijn executie niet het gevolg zou zijn geweest van zijn geloof belijden, maar van zijn politieke keuze om te participeren in de samenzwering. Onder initiatief van Albrecht Schönherr werd er op de achtste sterfdag van Bonhoeffer, 9 april 1953, in de Dom van Brandenburg an der Havel (Oost-Berlijn) een gedenkplaats geopend voor 18 bloedgetuigen van de Bekennende Kirche. In de crypte van deze kerk werden gedenktegels van deze martelaren, onder wie Bonhoeffer, geplaatst. Hier zijn in de loop der jaren veel herdenkingsbijeenkomsten gehouden. Op initiatief van bisschop Otto Dibelius werd op 20 juli 1964 in de herbouwde Kaiser-Wilhelm-Gedächtnis-Kirche een gedenkplaat onthuld, gewijd aan de evangelische martelaren uit de jaren 1933-1945. Deze datum was een duidelijke verwijzing naar de aanslag op Hitler van 20 juli 1944 en daarmee werd de kring van hen die herdacht werden uitgebreid met de evangelische christenen die betrokken waren bij deze aanslag, ook al was het hun niet expliciet gegaan om de verdediging van het christelijk belijden. Naar aanleiding van de twintigste gedachtenis van Bonhoeffers sterfdag in 1965 sprak de Raad van de EKD uit, dat de aandacht in de kerk voor de martelaren moest worden geïntensiveerd door middel van een jaarlijkse gedenkdag voor de martelaren. Vanwege de geringe respons uit de plaatselijke gemeenten kon dit echter niet gerealiseerd worden. Pas in 1998 werd het initiatief genomen tot een onderzoeksproject naar evangelische martelaren in de twintigste eeuw met als resultaat het boek "Ihr Ende schaut an" uit 2006. In de afgelopen decennia zijn er wel gedenkplaatsen gesticht voor evangelische martelaren.

Gedenkplaatsen voor Dietrich Bonhoeffer

Ik richt mij nu op de gedenkplaatsen voor Dietrich Bonhoeffer. In Duitsland zijn veel kerken en scholen naar hem genoemd en soms vindt men daar ook beeltenissen van Bonhoeffer. Doorgaans hebben die geen directe verwijzing naar zijn martelaarschap. Uit de plaatsen waar dit wel het geval is laat ik twee sculpturen zien, een in Hamburg, de andere in Berlijn. Verder beperk ik mij tot de plekken waar zijn martelaarschap zich voltrok.

²⁵ Zie voor het vervolg Andreas Kurschat, *Martyrien des 20. Jahrhundert. Voraussetzungen und Prinzipien ihrer Dokumentation*, in: Harald Schultze, Andreas Kurschat (herausg), *"Ihr Ende Schaut An..." Evangelische Märtyrer des 20. Jahrhunderts*. Leipzig 2006, 33-44.

Hamburg

Gedenkteken voor Bonhoeffer in Hamburg, gemaakt door Fritz Leer

In de open lucht, naast de St. Petrikirche in Hamburg, staat een gedenkteken voor Dietrich Bonhoeffer. Het is een grote sculptuur van Bonhoeffer ten voeten uit, in gevangenskleding en met gebonden handen. Op de sokkel staat de tekst: 'Widerstand und Ergebung + Dietrich Bonhoeffer / geboren am 4. Februar 1906 / Pfarrer / der bekennenden Kirche / verhaftet im April 1943 / am 9. April 1945 im Konzentrationslager Flossenbürg ermordet.'

De sculptuur is gemaakt door Fritz Fler en op 23 november 1979 ingewijd door de roemruchte uitgever Axel Springer, die het ook bekostigd heeft. Hij sprak bij deze plechtigheid deze woorden: 'Bonhoeffer is niet alleen gestorven in protest tegen de onmenselijkheid van zijn tijd. Hij heeft ook onze tijd iets te zeggen, die zich in de vrijheid verheugt zonder deze zinvol te gebruiken.' Op 12 april 2019 sprak dr. Jens-Martin Kruse, de predikant van de kerk bij de herdenkingsplechtigheid: 'Het was 74 jaar geleden – op 9 april 1945, dat Dietrich Bonhoeffer vermoord werd. Hij was 39 jaar oud, toen hij in de laatste dagen van de tweede wereldoorlog in het KZ Flossenbürg vermoord werd ... De sculptuur van Bonhoeffer staat op de grens tussen sacrale en publieke ruimte, alsof hij de voorbijgangers eraan wil herinneren waar de kerk staat: bidden en recht doen, je mengen in de loop van de dingen en een dimensie openen die ons en onze mogelijkheden overstijgt.'²⁶

Berlijn

Bij de Zionskirche in Berlijn staat een bijzonder aangrijpende sculptuur als gedachtenis aan Bonhoeffers martelaarschap, gemaakt door Karl Biedermann.

²⁶ Zie de website van de Sankt Petrikirche; ik vertaal, KB.

Gedenkteken voor Bonhoeffer bij de Zionskirche in Berlijn, gemaakt door Karl Biedermann

Hij had het reeds in 1988 gemaakt, maar de autoriteiten van de DDR stonden niet toe dat dit beeld bij de Zionskirche geplaatst werd, omdat deze kerk toen een centrum was van de oppositie tegen de communistische dictatuur. Het heeft van 1990 tot 1997 gestaan in het concentratiekamp Dachau. Daarna is het op 9 april 1997 opnieuw onthuld bij de Zionskirche. Er is ook een kopie geplaatst in Wroclaw in Polen (het voormalige Duitse Breslau) waar Bonhoeffer in 1906 geboren is. Zie hieronder.

Gedenkteken voor Bonhoeffer in Wroclaw, gemaakt door Karl Biedermann

Het beeld geeft van voren een kruisvorm aan, en is van opzij een geknielde figuur. De romp, als torso vormgegeven, evenals de bewust aangebrachte 'verwondingen' op de borst getuigen van kwetsbaarheid en martelaarschap. De geknielde houding is wellicht een verwijzing naar Bonhoeffers beroemde zinsnede: 'bidden en recht doen'. Of heeft de kunstenaar zich laten leiden door wat de arts van KZ Flossenbürg vertelde?

Door de halfgeopende deur ... zag ik voor het uittrekken van de gevangeniskledij pastor Bonhoeffer knielen in innig gebed met de Heer zijn God. Dit gebed, vol overgave en zeker van verhoring, van deze buitengewoon sympathieke man heeft mij ten diepste geraakt. Ook op de plek van de executie verrichtte hij nog een kort gebed en beklom moedig en vastberaden de trap naar de galg. De dood volgde na

enkele seconden. Ik heb in mijn vijftig jaar werk als arts eigenlijk niemand zo vol overgave aan God zien sterven.²⁷

Militaire strafgevangenis Berlijn-Tegel 5 april 1943 – 8 oktober 1944

Op 5 april 1943 werd Bonhoeffer gearresteerd en, omdat hij medewerker was van de militaire *Abwehr*, opgesloten in de militaire strafgevangenis Tegel. Aan de muur van de gevangenis kerk is een gedenkplaat aangebracht ter gedachtenis van hem en van pater Alfred Delp. Gelijk met hem werd zijn zwager Hans von Dohnanyi, eveneens betrokken in het verzet, gearresteerd. Aanvankelijk werd hun een deviezenfraude aangewreven, maar na de mislukte aanslag van 20 juli 1944 werden documenten gevonden die hen in direct verband brachten met de samenzwering tegen Hitler. Als bijzonder zwaar ervoer Bonhoeffer de eerste tien dagen eenzame opsluiting en de aanvankelijk slechte en brute bejegening door bewakers. Maar gaandeweg won hij het vertrouwen van bewakers en, mede door interventie van zijn oom, de militaire commandant van Berlijn, werden de behandelingen verbeterd en kreeg Bonhoeffer meer vrijheden. Ook een heel pijnlijk aspect van zijn gevangenschap is het feit dat hij zich kort daarvoor verloofd heeft met Maria von Wedemeyer. Hun briefwisseling en zijn gedicht *Vergangenheit* geven hiervan een schrijnend beeld. Op 1 oktober 1944 werd Dietrichs broer Klaus gearresteerd en twee dagen later zijn zwager Rüdiger Schleicher.

Reichs Sicherheits Amt (RSHA) van 8 oktober 1944-7 februari 1945

Op 8 oktober 1944 werd Dietrich Bonhoeffer overgebracht naar het hoofdkwartier van de Gestapo aan de Prinz-Albrecht-Strasse. Tegenwoordig is het een documentatiecentrum met de naam *Topographie des Terrors*. De ondergrondse cellen waar ook Bonhoeffer gevangen zat zijn min of meer intact gebleven ondanks het feit dat dit hoofdkwartier zwaar gebombardeerd is. In dit centrum zijn wel foto's te zien van Bonhoeffer, maar er is geen gedenkplaats speciaal voor hem aangebracht. Er is ook bijzonder weinig bekend over de omstandigheden waaronder hij daar verkeerde. Officieel mocht hij geen brieven meer schrijven of ontvangen, maar hij heeft toch drie briefjes naar buiten kunnen smokkelen, waaronder een briefje aan Maria met daarbij het beroemde gedicht *Von guten Mächten*. Typerend in dit gedicht is zijn vereenzelviging met de Christus van Gethsemane, wanneer hij dicht:

En als U ons de bittere kelk wilt geven
vol leed, gevuld tot boven aan de rand,
dan nemen wij hem dankbaar, zonder beven,
aan uit Uw goede en getrouwe hand.

²⁷ Zie Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer. Eine Biographie*. Gütersloh 2005⁹, 1038. Deze verklaring van de arts is weersproken door een voormalige gevangene. 'De poort van de binnenplaats was bij executies altijd gesloten. Hij kan nooit vanuit een barak gezien hebben wat er gebeurde ... er was ook helemaal geen galg en geen trap.' Zie Rainer Mayer/Peter Zimmerling (Hrsg.), *Dietrich Bonhoeffer aktuell. Biographie – Theologie – Spiritualität* plaats jaartal, 93. Dit verhaal is ook niet opgenomen in Ferdinand Schlingensiefen. *Dietrich Bonhoeffer 1906-1945. Biografie*. Utrecht 2017.

Wie Christus navolgt, zo had hij geleerd bij Paulus, zal delen in zijn lijden, maar ook in zijn verheerlijking. Daarom is er ook in dit lied sprake van hoop:

Door goede machten wonderbaar geborgen
wachten wij rustig, wat ons lot ook zij.
God is met ons in de avond en de morgen,
en elke nieuwe dag is Hij nabij.

Fabian von Schlabrendorff, een neef van Maria von Wedemeyer, die eveneens gevangen was, vertelde na de oorlog over Bonhoeffer in die dagen: 'Altijd was hij goed gehumeurd, altijd even vriendelijk en voorkomend jegens iedereen, zodat hij tot mijn grote verbazing binnen de kortste keren zijn niet altijd van mensvriendelijkheid vervulde bewaker geestelijk aan zich onderworpen had. In de verhouding tussen ons was het kenmerkend dat hij steeds hoopvol gestemd was, terwijl ik zo nu en dan te kampen had met depressies. Altijd was hij het die je moed en hoop insprak, die niet moe werd te herhalen dat de strijd alleen maar verloren is als je hem zelf opgeeft. Hoeveel briefjes heeft hij mij niet toegestopt, waarop aan de bijbel ontleende woorden van troost en bemoediging geschreven waren.'²⁸

Buchenwald van 7 februari 1945-4 april 1945

Omdat door de zware bombardementen het gebouw waar hij gevangen gehouden werd te zeer beschadigd was, werden Bonhoeffer en andere prominente gevangenen overgebracht naar het KZ Buchenwald, in de buurt van Dresden. Zij werden ondergebracht in de kelder van de kazerne van de SS. Hoewel dit gebouw na de oorlog is afgebroken heeft men een trap en muur hersteld. Daarop werd een gedenksteen voor Bonhoeffer aangebracht. Enige tijd geleden is door onbekenden de trap en de gedenksteen zwaar beschadigd. Men vermoedt dat de daders in rechts-extremistische hoek gezocht moeten worden. Het duidt erop dat de gedachtenis van de nazimisdaden bij bepaalde groepen in Duitsland nog steeds agressie oproept. Op 11 april 2019 is er een nieuwe gedenksteen aangebracht en ingewijd. Zie hierbij een beeld van deze inwijding.

Inwijding nieuwe gedenksteen voor Bonhoeffer in Buchenwald op 11 april 2019

In de kelder mochten de gevangenen enkele malen per dag rondlopen. Daardoor kregen ze de gelegenheid om met elkaar te praten, en zelfs te schaken. Een Engelse officier,

²⁸ F. von Schlabrendorff, 'Mit Dietrich Bonhoeffer im Gefängnis', in: *Das Zeugnis eines Boten. Zum Gedächtnis von Dietrich Bonhoeffer*, Genève 1945, 14 (12-17) (mijn vertaling, KB).

Sigismund Payne Best, heeft het overleefd en zijn na de oorlog verschenen boek *The Venlo Incident* is de belangrijkste bron voor gegevens uit deze laatste periode in Bonhoeffers leven. Hij schreef bijvoorbeeld over Bonhoeffer:

Bonhoeffer was een en al bescheidenheid en vriendelijkheid; hij leek wel een atmosfeer van vrolijkheid om zich heen te scheppen ... De trouwe blik van zijn ogen en zijn vreugde wanneer men liet blijken dat men hem mocht, deden aan een hond denken. Onder de vele mensen die ik ken, was hij een van de heel weinigen bij wie God werkelijk en altijd nabij was.²⁹

Op 1 april werd de groep die in de kelder gevangen zat op transport gesteld, omdat het Amerikaanse leger te dichtbij gekomen was. Op 5 april nam Hitler het besluit, nadat er nieuwe feiten uit documenten aan het licht waren gekomen, dat alle samenzweerders van de *Abwehr* geliquideerd moesten worden. In Flossenbürg waren de kopstukken van het verzet al aanwezig, maar men ontdekte dat Bonhoeffer ontbrak. Diens groep gevangenen was onderweg blijven steken in het plaatsje Schönberg. Bonhoeffer werd opgehaald. 's Nachts vond daar in het arrestantengebouw een schijnproces plaats van de krijgsraad. Op 9 april werden in de morgenuren op de binnenplaats Wilhelm Canaris, Hans Oster, Theodor Strünck, Karl Sack, Ludwig Gehre en Dietrich Bonhoeffer opgehangen. Daar is nu een gedenksteen te zien:

Gedenksteen op de binnenplaats van het arrestantengebouw in Flossenbürg

²⁹ Geciteerd in Ferdinand Schlingensiepen. *Dietrich Bonhoeffer 1906-1945. Biografie*. Utrecht 2017, 411; ik vertaal, KB.

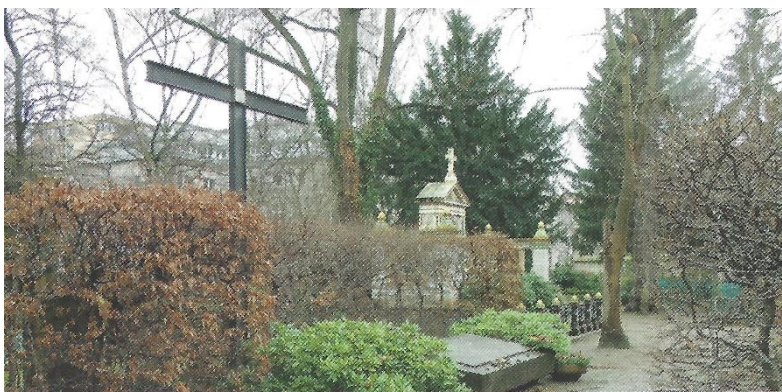
De lichamen werden verbrand in het crematorium van het kamp. Hun as is samen met dat van vele duizenden anderen, verzameld in de 'as piramide' die met gras begroeid is middenin het kamp. Ook is er in Flossenbürg een kleine kapel met een borstbeeld van Bonhoeffer en deze gedenksteen:

Gedenksteen voor Bonhoeffer in een kapel in Flossenbürg

Berlijn

Hans von Donanyi, getrouwd met Bonhoeffers zuster Christine, werd op 9 april 1945 in Sachsenhausen ter dood gebracht. Klaus Bonhoeffer, de broer van Dietrich, Rüdiger Schleicher, getrouwd met Bonhoeffers zuster Ursula, en de jurist van de Bekennende Kirche Friedrich Justus Perels werden samen met anderen op 22 april doodgeschoten en in een bommenkrater op de begraafplaats van Berlijn-Dorotheenstad begraven. Op die plek is een gedenksteen geplaatst waarop de namen staan van de vier mannen uit de familie Bonhoeffer die zo zwaar getroffen werd samen met de namen van nog enkele andere verzetsmensen.

Gedenksteen met kruis mede voor vier leden van de familie Bonhoeffer op begraafplaats Berlijn-Dorotheenstad

Vijfenzeventig jaar geleden

Op 9 april 2020 was het 75 jaar geleden dat Dietrich Bonhoeffer samen met anderen uit het Duitse verzet werd geëxecuteerd. Dit geschiedde in een concentratiekamp waar

duizenden gevangenen, waaronder ook veel Poolse joden, waren gemarteld en gedood. De gedachtenis aan het leven en getuigenis van Bonhoeffer tegen deze achtergrond van vele onschuldige slachtoffers doet nog steeds pijn. Pijn omdat deze slachtoffers gemaakt werden door een regime waarin velen zich christenen noemden. Pijn omdat de kerk waar Bonhoeffer predikant was zich in meerderheid achter dit regime opstelde. Deze pijn zou ons moeten inspireren tot een 'nie wieder'. Maar dan niet slechts als vrome wens maar als daadwerkelijke inzet voor vrede en gerechtigheid. Alleen dan heeft de gedachtenis van martelaren zin en betekenis.

Kick Bras is emerituspredikant van de Protestantse Kerk in Nederland en als onderzoeker gelieerd aan het Titus Brandsma Instituut te Nijmegen. www.kickbras.nl